

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА Р. БУЖОК

Басейн Південного Бугу - один з найбагатших регіонів України на археологічні пам'ятки різних історичних епох, однак ступінь його вивченості нерівномірний. Найкраще досліджені Середнє та Нижнє Побужжя, особливо береги вздовж русла Південного Бугу, де виявлено і обстежено сотні старожитностей кам'яного, мідно-бронзового, ранньозалізного та слов'янсько-руського часу. Верхнє Побужжя, з його притоками Бужок, Вовк. Іква в археологічному плані вивчене ще недостатньо. З метою поповнення знань про найдавніше минуле саме цієї частини Побужжя, у 2007 році були проведені археологічні розвідки в середній течії р. Бужок довкола сіл Хотьківці. Заруддя та Вереміївка Красилівського району Хмельницької області. Обстежено правий берег річки від залізничної колії сполучення Красилів-Хмельницький до західних околиць с. Хотьковець (ставки в районі "панських садків" та пасіка) і від східних околиць с. Вереміївки до східних околиць с. Митинець лівим берегом річки. Площа розвідок становила близько 23 км².

Місцевість характеризується широкими заплавами, порівняно високими (2-6 м) першими надзаплавними терасами та рельєфними вододілами з мисоподібними пагорбами. Така ландшафтно-географічна обстановка була особливо сприятлива для заселення долини Бужка першими осілими землеробсько-тваринницькими племенами.

Найбільш ранній у історичному плані археологічний матеріал виявлено поблизу с. Хотьковець - це поселення епохи пізньої бронзи. Воно розташоване за 750 м на схід від села, за 600 м на північ від дороги Заруддя-Хотьківці, навпроти тракторного стану. Пам'ятка займає практично рівнинну частину першої надзапавної тераси правого берега Бужка, простягаючись зі сходу на захід вздовж вигину річки на 100 м і завширшки 50 м. На орній поверхні було зібрано відносно невелику кількість кераміки та кременю.

Кремій (всього 50 екз.) представлений переважно дрібними лусками-відщепами (38 екз.) та фрагментами знарядь праці (12 екз.). Серед останніх переважають уламки ножеподібних пластинок (8 екз.), робочі краї яких недбало оформлені дрібною лусковою ретушшю. Особливістю цієї категорії крем'яних знарядь є присутність мініатюрних ножеподібних пластинок. Скребки на відщепі (2 екз.) формувалися шляхом сколювання від ядрища нуклеуса і додатково практично не ретушувалися, однак на них чітко простежуються сліди використання у роботі. Найбільшої уваги заслуговує оригінальна проколка з притупленим вістрям та фрагмент вкладиша до серпа, що виготовлявся шляхом суцільного ретушування поверхні інструмента і має характерну для роботи по соломі шліфовку. Зауважимо, що переважна більшість кременю походить з копалень Волині, і лише 4 екз. були принесені з Подністров'я. Порівняно високий відсоток кременю перепалений або побував у вогні (28 %).

Нечисленні фрагменти кераміки належали ліпному посуду, виготовленому з погано просіяної і вимішаної глини з домішками піску, слюди, подекуди каоліну, шамоту та жорстви. Посередній випад забарвлював черепок у темно-сірі, сіро-жовті та сіро-червоні відтінки. Скупить зібраного матеріалу та його невизначеність утруднюють повноцінне відтворення форм і типів посуду, а також прийомів його оздоблення, що, в свою чергу ускладнює точне відносне датування і визначення культурної приналежності підйомного матеріалу. Аналізуючи археологічний матеріал (присутність досить великої кількості кременю, уламків крем'яного серпа характерної форми, орнамент на посуді у вигляді валика тощо), враховуючи топографічні умови розташування та розміри поселення, правомірно датувати його епохою пізньої бронзи. Найвірогідніше, на даному поселенні мешкали носії білогрудівської культури, що датується XII-IX ст. до н. е./

У Побужжі одними з найкраще досліджених білогрудівських пам'яток є Печера (курганний могильник). Білий Камінь-Рогузка (грунтовий могильник)¹ та поселення Сандраки² у Вінницькій області. Білогрудівці традиційно проживали у невеликих неукріплених селищах, забудованих напівземлянками чи великими наземними житлами з дерев'яними стінами і глиняною підлогою. У південному ареалі характерними для цієї культури є зольники, що розташовувалися не тільки поблизу жител, а й на певній віддалі від них. Небіжчиків спалювали або ховали у ґрунтових чи курганных могильниках у

*Деякі сучасні дослідники білогрудівську культуру датують не пізньою бронзою, а початком раннього залізного віку. Див.: Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України, - К_а 1992, -С. 194-198.

скорченій на боці позі. Основними заняттями носіїв білогрудівської культури були землеробство, тваринництво та птахівництво. Вони добре знали бронзоліварне ремесло (виготовляли сокири, вістря списів і стріл, кинджали, шила, прикраси) і верхову їзду. Кераміка представлена горщиками тюльпаноподібної форми, мисками, черпаками. Посуд часто оздоблювався традиційним для культур пізньо-бронзового віку наліпним валиком, іноді з незімкнутими кінцями, що звисали донизу ("вуса"). Саме присутність цієї та деяких інших деталей дозволило попередньо віднести поселення у Хотьківцях до білогрудівської культури епохи пізньої бронзи.

Під час розвідки 2007 року найбільшу кількість археологічних об'єктів виявлено поблизу с. Вереміївки. На території села, на високому пагорбі праворуч обеліску загиблим воїнам, в районі "Панської садиби", зафіксовано досить багато фрагментів посуду. За технологією виготовлення та формами чітко виділяється дві керамічні групи, які репрезентують різні археологічні періоди.

Перша група представлена нечисленними фрагментами сіро-жовтої, товстостінної кераміки, що вироблялася з глини з домішками піску, жорстви та слюди. Поверхня шершава, заглажена недбало. Серед форм переважають прямостінні тюльпаноподібні посудини середніх розмірів з погано спрофільованими вінцями і пласким дном. Під вінцями зберігся орнаменту вигляді наліпного валика з навскісними поперечними вдавленнями, над яким з інтервалом у 1,5 см проколоті отвори 3 мм у діаметрі. Зсередини отвори злегка заглажені. Вірогідно, даний посуд належав населенню скіфського часу, яке мешкало на вказаному пагорбі у VII—TV ст. до н.е.

У Лісостеповому Правобережжі України археологами виділено кілька археологічних локальних груп скіфського періоду. Дві з них - західноподільська та волинська - межують саме в районі Верхнього Побужжя'. Населення західноподільської групи мешкало у відкритих селищах (найближчим до Вереміївки з добре відомих поселень є Г'ужичанка під Хмельницьким) та ґрунтових городищах. За житла правили наземні дерев'яні каркасні будівлі або напівземлянки з глинобитними печами і вогнищами на кам'яній долівці. Основними заняттями були землеробство (виросували кілька сортів пшениці, ячмінь, просо, сочевицю, горох) та розведення домашніх тварин (велика і дрібна рогата худоба, свині, коні). Небіжчиків ховали, як правило, під курганами у дерев'яних гробницях у скорченій або випростаній позі. До покійника клали зброю (стріли, списи, сокири), знаряддя праці (точила, голки), прикраси та посуд. На пам'ятках скіфського часу західноподільської групи традиційно знаходять ліпні горщики тюльпаноподібної форми, кружки-черпаки, миски зі загнутими всередину вінцями, пряслиця, кістяні та бронзові наконечники стріл, зрідка античні імпорти.

Чим далі на північ (волинська група), тим менше скіфських ознак спостерігається у археологічному матеріалі. Натомість більше збереглося місцевих архаїчних елементів (крем'яні знаряддя праці, ліпна кераміка, перевага обряду трупоспалення у керамічних урнах над підкурганим тілопок-ладанням тощо). Фахівці-скіфологи вважають порубіжжя Поділля та Волині окраїною скіфів-орачів. Спеціальні дослідження матеріалів скіфського часу з Вереміївки, можливо, дозволять детальніше вивчити процеси взаємодії скіфських та місцевих елементів на тлі історичного розвитку в середині I тис. до н.е., що особливо актуально у питаннях процесу формування давнього слов'янського населення.

До другої групи керамічних знахідок, зроблених на пагорбі у центрі Вереміївки, включені численні фрагменти темно-сірого тонкостінного гончарного посуду, виготовленого з добре просіяної глини з додатками піску та слюди. Поверхня черепка ретельно заглажена, місцями залощена тонкими П-4 мм) стрічками з паралельних горизонтальних смуг. Серед форм виявлено широкогорлі глечики з невеликими S-подібними лійчастими вінцями, глибокі миски з ребристими зсередини злегка спрофільованими вінцями, пласкі денця із зовнішнім пружком, вертикальні широкі ручки з двома борозенками посередині. Заслужує уваги фрагмент стінки посудини з наскрізними отворами діаметром 3-4 мм (цідилка) та черепок з відбитком невеликої зернівки ячменю. Дана керамічна колекція, без сумніву, належала до черняхівської культури (II—V ст. н.е.).

Таким чином, у центрі Вереміївки, на високому мисоподібному пагорбі, розташована археологічна пам'ятка з двома культурними шарами - раннього залізного віку та періоду черняхівської культури.

На південно-східних околицях цього ж села виявлено і обстежено ще одне поселення черняхівської культури. Воно розташоване переважно на городах приватних садиб від вул. Набережної до громадського пасовиська, де колись були поля городньої бригади. Беручи до уваги розкид підйомного археологічного матеріалу та рельєф місцевості, поселення могло займати площу 400-450 x 70 м (близько 3 га) і було витягнуте вздовж лівого берега р. Бужок (тепер лівий берег ставу).

Серед археологічних знахідок, зібраних на орній поверхні городів, переважає кераміка. За технологією виготовлення і морфологією чітко простежується два типи посуду.

Перший тип - фрагменти тонкостінних посудин сірого та темно-сірого кольору, що виготовлялися на гончарному крузі із суміші добре просіяної глини, піску, слюди, часом жорстви. Випал хороший, черепок "дзвінкий". За формами виділено опуклобокі горщики середнього розміру з невисокими S-подібними вінцями, інколи з різко відігнутим назовні краєм. Трапилися також невеликі широкогорлі горщики з тонкими S-подібними вінцями. Є й вінця посудин у вигляді товстого пружка з приплюснутим чи заокругленим краєм. Нечисленні мініатюрні широкогорлі горщики мали ребристі плічка. Денця переважно пласкі або ввігнуті. Досить часто знизу денець, ближче до краю, робилося заглиблення у вигляді концентричного кола. На одному з фрагментів зберігся отвір у стінці, просвердлений ззовні при самому дні (ймовірно для ремонту посудини).

Ручки знайдені двох видів: масивні вертикальні, схожі до амфорних, овальні у перетині з 1-2 повздовжніми борозенками, та декоративні ручки, утворені конусоподібним наліпом з горизонтальним проколом (часом не наскрізним - т.зв. псевдоручки).

Другий тип - товстостінні фрагменти посудин сірого та жовто-сірого кольору, що виготовлялися з погано вимішаної суміші глини, жорстви (подекуди у значній пропорції), слюди, піску шамоту і каолінч. Суміш груба, відчувається нестабільність традиції у підготовці гончарного тіста. Поверхня заглажена погано, випал неякісний. З числа форм виділяються невисокі S-подібні погано спрофільовані вінця, верхній зріз яких дещо приплюснutoй. Інший тип вінець - непрофільований заокруглений край горловини посудини казаноподібної форми. Денця пласкі, перехід від стінок до дна потовщений. Орнамент на черепках даного типу відсутній.

Загалом, описані керамічні матеріали з Вереміївки є цілком типовим керамічним комплексом для черняхівської культури періоду її розквіту (III-IV ст. н.е.).

За "довгою" періодизацією черняхівська культура існувала з II до V ст. н.е. і охоплювала простори від Чорного моря до Волині, від Подніпров'я до Трансільванії. Процес її утворення відбувався у досить складних умовах. На перших етапах помітний вплив справляли сарматські елементи, за тим - провінційно-римські (готські). Наклавшись на місцеву основу (зарубинецька археологічна культура), вони забарвили нову культурно-історичну спільність локальними особливостями, що призвело до широкої дискусії серед науковців про етнічну приналежність черняхівського населення. Окремі фахівці вважають його суто слов'янським, інші - германським (вплив вельбарської археологічної культури готів та гепідів) або взагалі поліетнічним конгломератом слов'янських, готських і сарматських компонентів \

В сучасній археологічній науці черняхівські поселення поділяються на великі (площею 20-40 га), середні (8-10 га) та малі (2-5 га). Обстежене селище на південно-східних околицях села Вереміївки, що має площу близько 3 га, можна віднести до групи малих. У малих поселеннях налічувалося від 8 до 15 жител, у великих - 20-35 споруд. Житла черняхівці будували різнотипні: наземні дерев'яно-каркасні, напівзаглиблені зрубні або стовпові. Двосхилий дах покривався солом'ю, очеретом. У середині житла ладнувалася глиносолом'яна чи кам'яна піч. Поряд із житловими будівлями розташовувалися господарські споруди, ями-льохи, утворюючи разом єдиний житлово-господарський комплекс.

Померлих черняхівці ховали недалеко від поселень у ґрунтових могильниках шляхом тілопо-кладання у невеликих і неглибоких ямах або спалюючи їх. Залишки досить великого черняхівського могильника у 1960-х роках було досліджено поблизу с. Ружичанка Хмельницького району, що за 25 км на південь від Вереміївки. Схожий могильник, але менший за розмірами, досліджено в с. Рідкодубах того ж Хмельницького району⁷.

Черняхівське населення активно займалося орним землеробством (вони мали плуги із залізними наральниками, вирощували ячмінь, просо, пшеницю, коноплі), тваринництвом (велика та дрібна рогата худоба, свині, кури, гуси), полюванням (олень, лось, козуля), вправно обробляли залізо, бронзу, скло, дерево, ріг-кістку, виготовляли гончарний посуд, зброю, тканини, ювелірні прикраси.

Найчисельнішою групою археологічних знахідок черняхівської культури є кераміка. Виробництво посуду на гончарному крузі майже повністю витіснило ліпну технологію, що свідчить про новий етап історичного розвитку - виокремлення гончарів-ремісників. За допомогою гончарного круга черняхівські майстри виготовляли практично увесь керамічний асортимент: горщики, зерновики, широкогорлі та вузькогорлі миски, вази, келихи, глеки, кубки. Самим типовим гончарним виробом був горщик сірого кольору з широкими потовщеними вінцями та 2-3 гострими пружками-смугами під ними, опуклими стінками і вузьким дном. Ліпний посуд відрізнявся різноманітністю локально-територіальних особливостей. Для Верхнього Побужжя та Південно-Східної Волині, наприклад, типовими є горщики з невиразними, злегка загнутими всередину вінцями.

Під час археологічних обстежень північних околиць села Заруддя виявлено підйомний матеріал різних археологічних періодів. Зокрема, на вузькій ділянці городів, що виходять на правий берег ставу, знайдено 8 екз. кременю. Це дві ножеподібні пластинки, 1 скребок на відщепі та 5 аморфних уламків без ознак утилітарного використання. Особливої уваги вартий цілий інструмент, виготовлений на основі трапецієподібної у перетині крем'яної пластинки, завдовжки 7,5 см. Робочі леза з обох боків підправлені дрібною струменистою ретушшю. Помітні сліди ремонту знаряддя. Щодо іншого крем'яного набору, то зазначимо перевагу волинської сировини (6 екз.) проти дністровської (2 екз.). Загалом, такий крем'яний інструментарій міг належати населенню епохи міді-бронзи (V-II тис. до н.е.).

Зібрана у Зарудді кераміка представлена фрагментами гончарного посуду, який виготовлявся з добре вимішаної глини з додатками піску та каоліну. На колір вона темно-сіра, зрідка - сіра. Серед форм встановлено опуклобокі посудини середнього розміру з товстими S-подібного профілю вінцями та денця з незначним пружком зовні, що, подекуди, мав наскісні насічки. Як і у Вереміївці, в Зарудді трапився уламок стінки посудини з наскрізним отвором, просвердленим зсередини, вочевидь з метою ремонту.

Нечисельність і невиразність описаних знахідок, а також висока вірогідність їх переміщення (забудова садиб та щорічне переорювання городів тощо) унеможливають точне відтворення археологічної ситуації довкола с. Заруддя. Правомірно лише зазначити, що зібраний на північних околицях села матеріал належав різним археологічним епохам. Кремій, певно, потрапив з пам'яток епохи міді-бронзи (V-II тис. до н.е.), сліди яких нам виявити не вдалося. Кераміка правдоподібно, належить черняхівській культурі II—V ст. н.е.

Археологічна розвідка у Зарудді не повністю підтвердила інформацію краєзнавця О.В.Байдича, що поблизу Заруддя знайдено сліди поселень скіфського часу (VI-III ст. до н.е.), черняхівської культури (II-V ст. н.е.) та пізньофеодального періоду (XVI ст.)^о.

Отже, дослідження 2007 р. в басейні р. Бужок дозволили виявити та обстежити декілька археологічних пам'яток, зокрема в районі с. Хотьковець поселення епохи пізньої бронзи, у Вереміївці - двошарову пам'ятку ранньозалізного віку та черняхівської культури і окреме поселення черняхівської культури, а поблизу с. Заруддя - матеріали мідно-бронзового віку і черняхівського часу. Їх відкриття та попереднє вивчення доповнили відомості про найдавніше минуле території Верхнього Побужжя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Макаревич М.Л. Археологічні дослідження в селі Білий Камінь. - Трипільська культура. - К., 1940. - Т.І. - С.463-469; 2. Лагодовская Е.Ф. Трипольское поселение в с. Сандраки Винницкой области, и некоторые вопросы позднего Триполья /У Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - 1953. - Вып.2. - С. 77; 3. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. - М., 1983; 4. Трубочанінов С.В., Винокур І.С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. - Кам'янець-Подільський, 1993. - Книга 1; 3.Толочко П.П., Козак Д.Н. та ін. Етнічна історія давньої України. - К., 2000. - С153-159; 6. Винокур І.С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка ' Археологические открытия 1966 года. - М., 1967. - С.228-230; Винокур І.С. Ружичанский могильник // Могильники Черняховской культуры. - М., 1979. - СІ 12-і 36; 7. Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. Нариси історії Поділля. - Хмельницький, 1990. - С.26; 8. Байдич О.В. Крізь плін віків... Історія Краси́лівщини. - Краси́лів, 2003. - С.238.

Ю.С. Степанчук

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ 1654 - 1657 РР.: НА ШЛЯХУ ДО ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Історія України-Гетьманщини - це історія політичного, ідеологічного, територіального та військового утвердження України у протистоянні сусідам, зокрема Росії.

На середину XVII ст. в Україні, на відміну від Росії, не існувало досвіду військової державної експансії. Хоча, в останні роки життя Б. Хмельницького козацький устрій було поширено на землі Білорусії та Великого князівства Литовського.

Для тодішньої Росії такі категорії як дружельобні відносини, етнічна, релігійна чи інша спорідненість із сусідніми народами мали другорядне значення. У цьому відношенні є слушною думка Романа Бжеського, що „Московщині був чужий український народ, вона дбала лише про свої, московські, інтереси та раділа з ослаблення українців”.¹ За характером зовнішньополітичної діяльності Росія